

UOT 94 (5)

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN XANLIĞININ SİYASİ VƏZİYYƏTİ

ƏLİYEVƏ LEYLA ELXAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

leyla_848484@list.ru

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, Rusiya işğalı, Sisianov, siyasi vəziyyət, Məhəmməd xan.

Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığında tədqiqinə böyük ehtiyac olan problemlərdən biri müvəqqəti olaraq itirilmiş tarixi torpaqların tarixinin öyrənilməsi məsələsidir. Bu problemlər içərisində qədim Azərbaycan şəhəri İrəvana çar Rusiyası qoşunlarının işğalçı yürüşləri məsələləri xüsusi yer tutur. XVIII əsrin sonlarından Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi vəziyyətdən, ayrı-ayrı feodal hakimliklər arasında gedən siyasi mübarizədən istifadə edərək özünün çoxdan planlaşdırdığı işğalçı niyyətlərini gerçəkləşdirməyə çalışan Rusiyanın bu istiqamətdə fəallaşması tarixşünaslığımızda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan problemlərdəndir. 1800-cü ilin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyası Cənubi Qafqazla bağlı çoxdan bəri planlaşdırdığı ekspansionist siyasətinin reallaşdırılması üçün əməli fəaliyyətə keçməsi ilə bu diyarın hərbi cəhətdən istila yoluna qədəm qoyur. 1799-cu ilin dekabrında Gürcüstana göndərilən P.İ.Kovalenski səlahiyyətli nazir təyin edilərsə də, o, faktiki olaraq ölkənin canişini idi. Sonuncu Kartli-Kaxetiya çarı XII Georginin ölümündən sonra çarlığın ləğv edilərək Rusiyaya birləşdirilməsi faktı da çarizmin bu niyyətindən xəbər verirdi. Rusiya ilk əvvəl bu planı daha asan yolla, az itki ilə yerinə yetirmək niyyətində idi ki, bu məqsədlə də bir növ keçid mərhələsi kimi müxtəlif yollarla yerli feodal hakimləri öz tərəfinə çəkmək nəzərdə tutulmuşdu. Ona görə də çar I Pavel 1801-ci il yanvarın 23-də P.İ.Kovalenskiyə göndərdiyi reskripdə yazırdı: “...Etibarsız təbəələrdənsə, ittifaqda maraqlı olan müttəfiqlər daha yaxşıdır”. [1, s.151] Bu məqsədlə Qafqazın hərbi cəhətdən işğalı yolunda keçid mərhələ kimi 1802-ci ilin dekabrın 26-da Azərbaycan və Dağıstanın bəzi feodal hakimlikləri arasında Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Georgiyevskdə 12 bənddən ibarət müttəfiqlik müqaviləsi bağlanır. [17, s.1009-1012] Lakin bunun ardınca çar Rusiyasının Qafqazın hərbi cəhətdən işğalı yoluna qədəm qoyması həmin müqavilənin bu yolda bir keçid mərhələsi olduğunu göstərirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Gürcüstanın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə tarixən İrəvan xanlığının ərazisi olmuş Pəmbəyin də çar Rusiyasının tabeçiliyinə keçməsi İrəvan xanının ciddi narahatlığına səbəb olur və o, rusların Pəmbəkdən qovulması məqsədilə hərəkətə başlayır. İrəvan xanının bu istiqamətdəki fəallıqları Rusiyanın Qafqazdakı ordularının komandanlığının İrəvan xanlığına münasibətdə təcavüzkar siyasətinin başlanmasına bəhanə olur. Belə bir vəziyyətdə general Lazarev Məhəmməd xana hədələyici bir məktub göndərərək onu Rusiyanın mənafeyi ilə səsleşməyən “əməllərindən əl çəkməyə çağırır, Pəmbək əhalisinə əl uzatmaqdan” imtina etməyi tələb edir. Ancaq bu tələblərin Məhəmməd xana təsir etməyəcəyini əvvəlcədən bilən Lazarev 1801-ci il iyun ayının 30-da yeger alayının bir batalyonu, müşketyor alayının bir batalyonu, 100 kazak və 500 nəfər gürcü silahlısı və 18 ədəd topla Pəmbək vilayətinə istiqamət götürür. [7, s.33] General-leytenant Knorriq eyni zamanda Məhəmməd xana məktub yazıb onu Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə çağırırdı. Çar I Aleksandrın 1801-ci il 12 sentyabr tarixli reskriptində də Gəncə, Şəki, Şirvan və Bakı ilə yanaşı, İrəvan xanlığının da Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə razı salınmağın vacibliyi qeyd olunurdu. İmperatorun fikrincə, İrəvan və Gəncə xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi Gürcüstanın təhlükəsizliyini təmin edər və imperiyanın ərazilərinin genişlənməsinə səbəb ola bilər. [19, s.433- 436] K.F.Knorriq 1802-ci il aprelin 18-də Məhəmməd xana yeni bir məktub yazaraq,

ona Rusiyanın təbəəliyinə keçməyi təklif etmişdi. Çar I Aleksandr (1801-1825) da öz növbəsində 1802-ci il aprelin 25-də K.F.Knorrinqə beş bənddən ibarət xüsusi təlimat göndərmişdi. Bu təlimatın dörd bəndi İrəvana aid idi. Təlimatda çar rus komandanlığına nəyin bahasına olursa-olsun, şah qoşunlarının İrəvanda möhkəmlənməsinə yol verməmək, Məhəmməd xanı rus təbəəliyinə keçməsinə inandırmaq üçün yollar axtarmaq, İrəvan qalasında rus qoşununu yerləşdirməyi tapşırılmışdı. [4, s.96-97]. İrəvan xanlığı üzərinə hücumun təxirə salınmasını isə Knorrinq Rusiya işğalına qarşı bölgədə narazılıqların artması ilə bağlayırdı. Bu narazılıqlar təkcə azərbaycanlıları deyil, Gürcüstan əhalisini də bürümüşdü. Həmin narazılıqların aradan qaldırılması yolunda daha qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün K.F.Knorrinq milliyətcə gürcü olan Pavel Dmitriyeviç Sisianovla əvəz edildi. İrəvan xanının ermənilərin dini işlərinə qarışması erməni kilsəsinin patriarxlığına Davidi gətirməsi, Eçmiədzin monastırının bütün əmlakını ələ keçirməsi xanlığın ərazisinin işğalı üçün bəhanə axtaran Rusiya üçün göydəndüşmə olur. Ermənilərdən Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsindəki rolu, onlardan daim bir vasitə kimi istifadə olunması barədə hələ çar Pavelin verdiyi 1798-ci il 26 fevral tarixli fərmanında göstərilirdi ki, "...Qafqazda yaşayan ermənilər Rusiyanın bu bölgə ilə bağlı planlarının həyata keçirilməsində daim yardımçı ünsür olmuşlar". [2, s.111-112] Hələ XVIII əsrin sonlarından ermənilər Azərbaycan torpaqlarında özlərinə Rusiyanın köməkliyi ilə dövlət yaratmaq kimi xəbis niyyətlərini gerçəkləşdirmək yolunda cəhdlər etmişdilər. Onlar müxtəlif vaxtlarda rus hissələrinin Qafqaza gəlməsi üçün onların saxlanılmasında xüsusi canfəşanlıq etmişdilər. Vaxtilə Kartli-Kaxetiya çarlığı, eyni zamanda çar Rusiyası İrəvan xanlığı ilə münasibətlərində xanlığın ərazisində yaşayan ermənilərin xəyanətlərindən istifadə etmişdilər. [3, s.80-82] Qafqaza göndərilmiş rus komandirlərinə, ilk növbədə, həm də ermənilərlə əlaqə yaratmaq tapşırılırdı. [6, s.175] Eçmiədzin kilsəsindəki durumdan bəhanə kimi istifadə edən Rusiya "öz adamı" olan Daniil fəal şəkildə müdafiə etməyə başlayır. Bu məqam həтта çarın Sisianova reskriptində açıq şəkildə vurğulanırdı. Belə ki, çar I Aleksandrın Sisianova göndərdiyi 1802-ci il 26 sentyabr tarixli reskriptində göstərilirdi ki, Davidin Eçmiədzin kilsəsinin patriarxlığında qalması Rusiyanın bu diyardakı maraqlarına uyğun deyil. [18, s.9] Eyni zamanda çarın 1802-ci il 13 may tarixli ali fərmanında "...bütün erməni xalqı və Eçmiədzinin əyan ruhaniləri tərəfindən qəbul edilərək patriarx vəzifəsinə gətirilmiş Daniil..." və Eçmiədzin ruhaniləri ilə dostluq münasibətində olmaq, onların himayəsinin və təhlükəsizliyinin qayğısına qalmaq Məhəmməd xandan xahiş olunurdu. [8, s.546] Lakin İrəvan xanı nəinki rusların bu tələbinə əməl etmir, əksinə, Daniilə həbs edərək onu Eçmiədzinə gətirtdirir və bu da onunla Qafqazdakı rus komandanlığı arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. [8, s.605] Rus hökumətinin təqdimatı ilə erməni kilsəsinin başçısı təyin olunmuş Daniilin Məhəmməd xan tərəfindən kənarlaşdırılması knyaz Sisianovu "ikibaşlı siyasət" yürüdən İrəvan xanına qarşı qəti hərəkət etməyə həvəsləndirdi. [10, s.292] Sisianovla irəvanlı Məhəmməd xan arasında getmiş yazışmalarda baş komandan aşağıdakı tələbləri irəli sürürdü ki, xan yalnız həmin şərtlərin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə xanlıq Rusiya təbəəliyinə və himayəsi altına alına bilərdi: 1) Daniil Eçmiədzindəki erməni kilsəsinin başçısı təyin olunmalı və patriarx David ruslara verilməli idi; 2) İrəvan qalasına rus qoşunları buraxılmalı; 3) Xan Rusiya imperatorunu öz hökmdarı kimi qəbul etməli və ona sədaqət andı içməli; 4) Xan ildə Rusiya xəzinəsinə 80 min rubl xərac ödəməli idi. Bu məbləğ iki dəfəyə - birinci hissəsi novruz bayramının sonrakı günü, ikinci yarısı isə iyul ayından sonra ödənməli idi. Bunun müqabilində isə xanın: 1) Əvvəlki hüquq və səlahiyyətləri ilə (ölüm hökmü hüququ istisna olmaqla) xanlıqda qalması; 2) Xanın şəxsi təhlükəsizliyinə zəmanət əlaməti olaraq imperator tərəfindən onun xan səlahiyyətlərinin təsdiqi barədə fərmanın verilməsi; 3) Xanın ailəsinin İrandan geri qaytarılması üçün rusların hər cür səy göstərcəyi barədə Sisianov tərəfindən öhdəlik götürülürdü. İrəvan xanı rusların bu şərtlərini yubanmadan, Sisianov rus hissələri ilə Tiflisdən hərəkətə başlayana kimi qəbul etməli idi. Bu şərtlərin xana göndərilməsindən dərhal sonra Sisianov general- mayor Leontyevə yazdığı məktubunda bildirirdi ki, xan tərəfindən bütün tələblərin qəbul ediləcəyi təqdirdə o, (Leontyev) bu barədə dərhal Pəmbəkdə mövqə tutmuş mayor

Montrezoru xəbərdar etsin. Bundan sonra isə əvvəlcədən verilmiş təlimata əsasən Montrezor İrəvana doğru hərəkətə başlamalı idi. O, Daniilin erməni kilsəsinin başçısı təyin edilməsi barədəki fərmanı xana təqdim etməli, oradan da 2 batalyonla Eçmiədzinə hərəkət edərək əvvəlki patriarx Davidin Sisianovun sərəncamına göndərilməsi üçün tədbirlər görməli idi. Eyni vaxtda Sisianov da Məhəmməd xandan Rusiyaya sədaqət andını qəbul etmək və bundan sonra İrəvan xanının və naxçıvanlı Kəlbəli xanın öz xanlıqlarına hakim təyin olunmaları barədə çar fərmanının təqdim olunması məqsədilə İrəvana hərəkət etməli idi. [12, s.614] Başqa bir məktubunda da Sisianov İrəvan xanından tələb edirdi ki, Daniilin rus imperatoru və türk sultanı tərəfindən erməni kilsəsinin başçısı vəzifəsinə təyin olunması barədəki tələbini yerinə yetirsin. [14, s.609] İlk yazışmalardan sonra Məhəmməd xanın Sisianovun tələblərinə əməl etməməsi, müstəqil siyasət yeritməkdə davam etməsi rus generalını daha da qəzəbləndirirdi. Onu cəzalandırmaq üçün Sisianov ermənilərin satqınlığından da istifadə etməyə çalışırdı. Sisianov ermənilərin qoluzorlular qarşısında itaət etmək xislətinə bələd olduğuna görə onların Rusiyanın itaətində olacaqlarına şübhə etmirdi. Bununla bərabər Sisianov erməniləri itaət altında saxlamaq üçün bütün ermənilərin patriarxı vəzifəsinə də rusiyapərəst Daniilin otuzdurulmasına nail olmağa çalışırdı. Sisianov hər vasitə ilə Daniilin Eçmiədzinə gətizdirilməsinə cəhd göstərirdi. O, hələ 1803-cü il fevral ayının 6-da Məhəmməd xana yazdığı məktubunda onu Rusiya ilə əməkdaşlığa səsləyir, bu əməkdaşlığın ilkin əlaməti kimi xanı Daniilin bütün ermənilərin patriarxlığına gətirilməsinə köməklik göstərməyə çağırırdı. [13, s.609] Bununla belə, Sisianov hər vasitə ilə xanı dilə tutmağa çalışırdı ki, İrəvan xanlığı ilə bağlı siyasətində istəyinə nail olsun. Bu barədə baş komandanın irəvanlı Məhəmməd xana yazdığı 28 fevral 1803-cü il tarixli məktubunda da Sisianov ruslar tərəfindən saxlanılmış irəvanlı tacirləri xanın bununla bağlı etdiyi xahişə görə deyil, guya ki humanist Rusiya qanunlarına əsasən azad etdiyini, əvəzində xandan onun tərəfindən əvvəlki məktublarında irəli sürdüyü tələbləri yerinə yetirməklə Rusiyaya sədaqətli olduğunu sübut edə biləcəyini bildirirdi. [22, s.399-400]. Sisianov tərəfindən Məhəmməd xana yazılmış məktubu aparan kapitan Çuyko və knyaz Orbelianiyə həm də bu səfər zamanı imkan tapıb İrəvan qalasının zəif və möhkəm tərəflərini müəyyən etmək, Gürcüstandan İrəvana gedən yolun əlverişliliyi barədə gizli, məxfi məlumat toplamaq tapşırılmışdı. [16, s.609-610] Bu bir daha göstərir ki, ruslar İrəvan xanının kifayət qədər uzaqgörən adam olduğunu və onların şirnikləndirici vədlərinə aldanmayacağını anladıqlarından paralel olaraq daha çox ehtimal etdikləri hərbi əməliyyatlara hazırlaşdılar. Martın 7-də İrəvan xanının yanından geri qayıdan kapitan Çuyko və knyaz Orbeliani Məhəmməd xan İrəvanlının rusların erməni patriarxlığına Daniilin təyin olunması barədəki tələblərinə rədd cavablı məktubunu gətirirlər. Sisianov qeyd edir ki, “əgər xanın bu hərəkəti cavabsız qalsa, bu bizim Qafqazda silah gücünə əldə etdiyimiz nüfuzumuzun zəifləməsinə səbəb olar”. Buna yol verməmək üçün Sisianov yollarda qarın əriməsindən sonra 6 batalyonla Məhəmməd xanı inadkarlığına görə cəzalandırmaq və Daniilin erməni kilsəsinin başçısı təyin edilməsi məqsədilə İrəvana yürüşə başlamaq niyyətində olduğunu yazırdı. Sisianovun sözlərinə görə İrəvanda erməni tacirləri rus qarnizonunu ərzaqla təmin etməyi öhdələrinə götürdüklərindən o, həm də xanlığın ərazisində qarnizon da yerləşdirmək niyyətində idi. [9, s.610]

Sisianov imperatora göndərdiyi raportunda bu barədə yazırdı: “İmperator həzrətlərinə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm ki, İrəvana imperator həzrətlərinin fərmanı ilə göndərdiyim Baş Qərargahın zabiti kapitan Çuyko və knyaz Tomaz Orbeliani bu ayın (martın) 7-də oradan qayıtmışlar. Gözlədiyimizin əksinə olaraq, mənə Məhəmməd xan İrəvanlıdan təkəbbür dolu bir məktub gətirmişlər. Orada o, erməni patriarxlığı vəzifəsinə Daniilin tanınması barədə imperator həzrətlərinin yüksək iradəsini tanımaqdan imtina edir. Belə açıq itaətsizliyi cəzasız qoymaq imperator həzrətlərinin silah gücünə qazanılmış nüfuzunu zəiflədə bilər. Ona görə də İrəvan istiqamətindəki dağlıq ərazilər qardan təmizlənən kimi altı batalyonla İrəvana getmək, Daniili patriarx stoluna əyləşdirmək və Məhəmməd xanı inadkarlığına görə cəzalandırmaq, habelə erməni tacirləri indi vəd etdiklərinin üstündə dayanıb ərzaqla təmin etsələr, orada qarnizon saxlamaq

niyyətindəyəm”. [7, s.41] Raportun sonunda Sisianov bu məsələnin həlli üçün imperatordan ona tam komplektləşdirilmiş 3 piyada alayın, 1 nizami süvari alayı ilə yanaşı, cari xərclər üçün birdəfəlik 100 min gümüş rubl verilməsinin zəruriliyini bildirməklə, bunun ona hücum taktikasını seçməklə uğurla İrəvanın, ardınca Naxçıvanın və Şuşanın tutulmasına, bununla da bir kompaniya ilə Kür və Araz sərhəd olmaqla həmin əraziləri ələ keçirməyə imkan verə biləcəyini bildirirdi. [20, s.66] Ruslarla toqquşmanın qaçılmaz olduğunu anlayan Məhəmməd xan yeni manevrlər etməklə imkan daxilində bunu qabaqlamağa çalışırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanının rusların İrəvana birinci yürüşü ərəfəsindəki fəaliyyətinə, onun istər ruslarla, istərsə də Qacarlarla münasibətlərində bu iki nəhəng qüvvə arasında necə ustalıqla manevrlər etməsi, xanın son dərəcə güclü diplomatik qabiliyyətindən xəbər verirdi. Fikrimizcə, məhz onun uzaqgörən dövlət xadimi kimi fəaliyyəti şəhəri rusların qala üzərinə olan dağıdıcı yürüşlərindən qoruya bilmişdi. O, rusların qeyd-şərtsiz qəbul edilməsini tələb etdikləri şərtlərinə cavab olaraq 1803-cü il 7 mart tarixli məktubunda Sisianova bildirirdi ki, “Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə və Daniilin erməni patriarxı vəzifəsinə otuzdurulmasına bir şərtlə razı olar ki, ruslar da Ahalsıxdan qovulmuş Şərif paşanın öz vəzifəsinə bərpa edilməsinə razılıq versinlər və bunun üçün hərbi qüvvə ilə ona yardım etsinlər”. Sisianov Daniilin erməni patriarxı təyin olunması tələbinin irəvanlı Məhəmməd xan tərəfindən rədd edilməsi barədə kansler A.R.Vorontsova 12 mart 1803-cü il tarixli məktubunda da məlumat verərək bildirirdi ki, Məhəmməd xanın rusların bu tələbini qəbul etməməsi cəzasız qala bilməz. O, hətta Məhəmməd xanın Sisianova cavabında Daniili erməni patriarxı təsdiq etməyin müqabilində rusların da bir qədər əvvəl Ahalsıxın hakimliyindən qovulmuş Şərif paşanın yenidən bərpa olunacağı təqdirdə qəbul edəcəyini bildirməklə bunun Fətəli şahın (İrəvanın Qacar hökmdarı Fətəli şahın 1797-1834) təsiri ilə baş verdiyini yazırdı. Belə ki, Məhəmməd xanın arvadının və uşaqlarının Fətəli şahın yanında girov saxlanması onun daimi Fətəli şahın təsiri altında olmasına səbəb olmuşdu. Buna görə də yeganə vasitənin İrəvan xanlığına hərbi yürüşün edilməsi olduğunu göstərən Sisianov bunu aprelə etmək niyyətində olduğunu yazırdı. [21, s.97] Rusların İrəvana olan yürüşlərindən bəhs edərkən ermənilərin bu işdəki rolunun üzərində, fikrimizcə, ayrıca durmağa ehtiyac var. Rusiyanın Qafqaza müdaxilə etməsi erməni tarixində də yeni səhifə açırdı. Ermənilər Eçmiədzin ətrafında birləşərək, Rusiyanın yardımını ilə Türkiyə və İran “Ermənistanı”nın xilasını düşünməyə başlayırlar. [5, s.27] Bu zaman ermənilərdən bir növ alət kimi istifadə olunduğundan hətta Sisianov ermənilərin heysiyyətinə toxunmaqla bərabər, onları təhqir etməkdən də çəkinmir və Rusiyanın mənafeələrini qorumayacaqları təqdirdə onları ciddi cəzalandıracağı ilə hədələyirdi. Sisianov ermənilərə göndərdiyi bəyanatında bildirirdi: “Mən sizə belə bədbəxt qismət arzulamazdım. Məsləhət bilirəm ki, möhtərəm katolikos Daniilin toxunulmazlığının ona layiq səviyyədə qorunması ilə öz xilasınızın qeydinə qalasanız. Əks təqdirdə mən yox, siz özünüz özünüzün məhvində təqsirkar olacaqsınız. Əməllərinizə layiq olan qisasla çatanda peşmançılığınız ağılı və dərrakəsini itirmiş bəzi adamların inadkarlığı üzündən sizə ürcah olan belə faciəli tələbinizə kömək etməyəcəkdir. Ayılın! Mən sizi öz xeyrinizə çağırıram. Sizin rəisiniz olan xan sizin üçün qanun deyil, çünki o, xristian deyil”. [18, s.42] Sonra Sisianov erməniləri qorxudurdu ki, rus qoşunlarının hücumu başlananda Məhəmməd xan var-dövlətini götürüb qaçacaqdır. Siz isə rus silahının qurbanları olacaq, rus əsgərlərinin ayaqları altında inləyəcəksiniz, meyitlərinizi isə ağlayan tapılmayacaq. Ona görə də Sisianov bütün erməniləri ayağa qalxmağa, Məhəmməd xanla mübarizə aparmağa çağırırdı. Çarın özü də Qafqazdakı işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilərdən istifadə etməyi tövsiyə edirdi. Onun 1803-cü il 12 sentyabr tarixli fərmanında ermənilər haqqında ayrıca bənddə deyilirdi: “...Hər cür nəvazişlə erməni millətini özünüzdə cəlb etməyi sizin xüsusi nəzarətinizə buraxıram”. [18, s.433-436] Biz tədqiqatın gedişində bu məsələnin üzərinə yeri gəldikcə qayıdacağıq. Məhəmməd xan Sisianovun təcavüzkar mövqedə dayanmasına baxmayaraq, onunla xoşməramlı əlaqələr yaratmağa, onu öz əməllərindən döndərməyə çalışırdı. Bununla bağlı o, Sisianova yazdığı növbəti məktubunda Rusiyaya qarşı xoş münasibətdə olduğunu və belə münasibətlərin saxlanması arzusunda olduğunu bildirirdi. Güc və zor hesabına hələ də hər

şeyə nail olacağını güman edən Sisianov Məhəmməd xanın bu məktubunu da böyük qəzəblə qarşıladı və müəyyən vaxtdan sonra ona qeyz dolu bir cavab məktubu yazdı. Sisianov həmin məktubunda əvvəlki tələblərinə bir tələb də artırmışdı. O, generalın tələblərinə nümayişkaranə məhəl qoymayan patriarx Davidin həbs edilib Tiflisə göndərilməsini tələb etdi: “Sizin Hacı Fəzli Əli bəylə mənə göndərdiyiniz birinci məktuba mən ona görə cavab vermədim ki, ədəbsiz ifadələrlə dolu olan həmin məktub mənim cavabıma layiq deyildi. Sizin ikinci məktubunuzda isə sülh və dostluğa söykənən qonşuluq axtarmağa meyil hiss olunur. Buna görə də ona cavab yazmağı qərara aldım. Lakin bizim tələblərimiz mənim birinci məktubumda olduğu kimi qalmaqdadır. Daniil Eçmiədzində kilsənin başına gətirilməli, kənarlaşdırılmış David Tiflisə göndərilməlidir. Bundan İrəvan vilayətinin xilasını və məhvi asılıdır. Bu məsələləri müzakirə etmək üçün səlahiyyətli nümayəndəmi göndərməyi lazım bilmədim. Çünki əvvəllər bu məsələ ilə bağlı göndərdiyim 2 səlahiyyətli nümayəndəm nəticəsiz geri qayıtmışdır (Sisianov Məhəmməd xandan ikinci məktubu İrəvan xanının birinci məktubunu gətirmiş Hacı Fəzl Əli bəyin geri qayıtması ərəfəsində aldığından Sisianovun xanın bu ikinci məktubuna cavabı Hacı Fəzl Əli bəylə göndərilmişdi)”. Sisianov eyni zamanda bildirdi ki, patriarx David imperator tərəfindən onun mənsəbinə uyğun layiqli şəkildə mükafatlandırılacaq. [13, s.611] Sisianov qraf A.Vorontsova məktubunda imperatora yazdığı kimi aprelədən gec olmayaraq İrəvanın üzərinə hücumu keçəcəyini bildirirdi. Bununla bağlı o, İrəvan yürüşünü uğurla başa çatdırmaq üçün daha 4 alay və 100.000 rubl gümüş pul lazım olduğunu bildirirdi. [9, s.610] İrəvan yürüşünü tezliklə başa çatdırmaqda Sisianovun əsas məqsədi İrəvan bölgəsini Rusiyanınki etməklə yanaşı, Qacarla qaçılmaz olan müharibənin meydanını gürcü sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq idi. [11, s.159] Hərbi hissələri döyüşə hazır vəziyyətə gətirən Sisianov bütün arzu edənləri də yürüşə dəvət edərək döyüşdə fərqlənənlərin mükafatlandırılacağını bildirdi. [15, s.613] Ancaq Məhəmməd xan da öz mövqeyindən əl çəkmək fikrində deyildi. Rusiya meyilli patriarxın Eçmiədzində katolikos vəzifəsinə oturulması onun planlarına uyğun deyildi və şübhə etmirdi ki, bu təyinat xanlığın müstəqilliyinin qorunmasına xidmət etməyəcəkdi. Ona görə də Məhəmməd xan elə bir siyasət yeritməyə çalışırdı ki, Rusiyanın və Qacarla İranın İrəvan xanlığına münasibətini nizamlasın, onların arasında maneəvə etməklə xanlığa qarşı yönəldilmiş təcavüzü sovuşdura bilsin. Lakin hər iki dövlətin İrəvan üzərində toqquşan maraqları Məhəmməd xanın hər cür fəvqəladə diplomatik söylərini üstələdiyindən o, rusların şəhərə olan yürüşünün qarşısını ala bilmir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Gürcüstanın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə tarixən İrəvan xanlığının ərazisi olmuş Pəmbəyin də çar Rusiyasının tabeçiliyinə keçməsi İrəvan xanının ciddi narahatlığına səbəb olur və o, rusların Pəmbəkdən qovulması məqsədilə hərəkətə başlayır. İrəvan xanının bu istiqamətdəki fəallığı Rusiyanın Qafqazdakı ordularının komandanlığının İrəvan xanlığına münasibətdə təcavüzkar siyasətinin daha da kəskinləşməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv (AMEA TİEA) . İş 102.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv (AMEA TİEA) . İş 1.
3. Əliyev F.M., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
4. Qarayev E.T. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Avropa, 2010, 342 s.
5. Məmmədzadə M-B. Ermənilər və İran. Bakı: Azərənşr, 1993, 42 s.
6. Mustafazadə T.T. XVIII–XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
7. Süleymanov M.S. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1997, 159 s.

Rus dilində

8. Высочайшая грамота, от 13-го мая 1802 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 679, с. 546.
9. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 12-го марта 1803 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1216, с. 610.
10. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года. СПб., 1866, 542 с.
11. Кавказский календарь на 1848 г. Тифлис, Типографии Канцелярии Наместника Кавказского, 1847.
12. Письмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29 мая 1804 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1227, с. 61.
13. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану Эриванскому, от 4 июня 1803 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1218, с. 611.
14. Письмо кн. Цицианова к Эриванскому Мамед хану, от 6 февраля 1803 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1214, с. 609.
15. Предложение кн. Цицианова кн. Шанше Эриванскому от 18-го мая 1804 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1225, с. 613.
16. Предписание кн. Цицианова квартирмейстерской части кап. Чуйко, от 9-го февраля 1803 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1215, с. 609-610.
17. Рапорт кн. Цицианова Государственной Коллегии иностранных дел, от 28-го декабря 1802 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 2014, с. 1009-1012.
18. Рескрипт кн. Цицианову от 26 сентября 1802 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 5, с. 7-10.
19. Рескрипт от 12 сентября 1801 года. АКАК, т. I, Тифлис, 1866, док. 548, с. 433-436.
20. Центральный Исторический архив Грузии (ЦИАГ). Ф. 2, оп. 1, д. 28.
21. ЦИАГ, ф. 2, оп. 1, д. 42
22. ЦИАГ, ф. 2, оп. 1, д. 58.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Алиева Л. Э.

Ключевые слова: Иреванское ханство, Российская оккупация, Цицианов, политическое положение, Мухаммед-хан

В статье рассматривается политическая ситуация на Южном Кавказе в начале XIX века, проведение Россией практических действий по реализации давно запланированной оккупационной политики на Южном Кавказе с начала 1800-х годов, политические процессы после упразднения Картли-Кахетинского царства и присоединения его к России, использование Россией армян в качестве инструмента для реализации оккупационной политики на Кавказе, переписка Цицианова с Иреванским ханом Мухаммед-ханом, стратегическое положение Иреванского ханства, попытки России захватить ханство и сопротивление Иреванского ханства.

SUMMARY

THE POLITICAL SITUATION OF THE IRAVAN KHANATE IN THE EARLY XIX CENTURY

Aliyeva L. E.

Key words: Iravan khanate, Russian occupation, Sisianov, political situation, Mohammad khan.

The article deals with the political situation in the South Caucasus in the early 19th century, Russia's long-planned occupation policy in the South Caucasus since the early 1800s, the political processes that followed the abolition of the Kartli-Kakheti kingdom and its annexation to Russia, Russia's use of Armenians as a tool in the implementation of the policy of aggression in the Caucasus, the correspondence between Sisianov and Iravan khan Muhammad khan, the strategic position of the Iravan khanate, the attempts of Russia to seize the khanate and the resistance of the Iravan khanate.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.05.2020
	Son variant	04.09.2020